

Válság-monitoring Erdélyben 1940–1942 A német–olasz különmegbízottak vizsgálódásai

Szász Zoltán

Az 1940. augusztus 30-i ún. második bécsi döntés értelmében Erdélyből 43 104 km²-nyi területet visszacsatoltak Magyarországhoz. Ezen mintegy 2,5 millió lakos élt, kiknek nemzetiségi megoszlásáról azóta is számháború folyik politikusok, szakemberek körében. Egykorú, 1930-as bázisú román adatok szerint 49,1% volt román, s 38,2% magyar, az 1942-es magyar népszámlálás szerint 52,1% magyar, 41,5% román, s a propaganda mindkét oldalon további számadatokat is előállított. A döntéssel együtt Románia és Magyarország kötelezettséget vállalt a kisebbségek egyenjogúságának biztosítására (a német kisebbségnek külön jogokat garantált). Azok számára, akik át akartak települni az egyik országból a másikba, hat hónapos – később meghosszabbított – határidőt adtak. Észak-Erdély átadására két hét határidőt írtak elő. Tengeranyi irodalom foglalkozik a bécsi döntés következményeivel, román részről érthetően a teljes elutasítás álláspontjáról tárgyalva az 1940–1944 közötti észak-erdélyi magyar uralmat.¹

Az első hetek

Az első hetekben úgy látszott, hogy mindkét fél belenyugszik a döntésbe. Fájó szívvel vették tudomásul magyar részről, hogy se Arad, se Brassó, se Torda nem került vissza, hogy nincs vasúti összeköttetés a Székelyföld és a többi magyar terület között, hogy Erdély szegényebbik részét kapták, s a román hatalom a kiűritéskor rendkívül sok értéket elvitt, főleg vasúti anyagokat.

1940 volt a „románok Trianonja”. Három szakaszban odalett az ország harmada. A három elvesztett régióból Észak-Erdély volt a legfájdóbb.² Nagy keserűségükben legfeljebb vigasztalódhattak azzal, hogy elkerülték a háborút, az esetleges teljes katasztrófát, német szövetségesek lettek, a Berlin–Róma-tengely garantálta határait Magyarországgal és a Szovjetunióval szemben is. A területátadás egészében mégiscsak rendben megtörtént, még ha nagyon is beárnyékolta az a súlyos incidens két román faluban, ahol a bevonuló honvédség – a magyar katonai hagyománnyal ellentétben – számos román parasztot megölt, ami Teleki Pál

miniszterelnököt és kormányát is megdöbbsentette. Szerencsére szó sem volt ezrekről, mint később a propaganda nemegyszer állította, s arról sem, hogy az észak-erdélyi magyar uralom négy éve egy „hosszú Szent Bertalan éjszaka” lett volna a románok számára.

Az első napokban Románia kormánya tudomásul vette az új realitást. II. Károly rendszerét az általános felháborodás és a Vaszgárda előrenyomulása elsöpörte, maga a király lemondott, elmenekült, fia, I. Mihály inkább reprezentáló uralkodó lett Ion Antonescu tábornok, az új kormányfő mellett. Antonescu (szélsőjobboldali) rendszerváltást hozott, újjászületést ígért, s eleinte be akarta tartani a bécsi döntés határozmányait, amit a régebbi politika bűneiért elszenvedett sorscapásnak fogott fel. Hamarosan azonban az Észak-Erdélyből elmenekülő értelmiség és tisztviselők hatásának, érzelmeinek és a nemzeti közhangulatnak engedve, Rómában és Berlinben személyes akcióba kezdett a bécsi döntés érvénytelenítéséért.³ Felismerte, hogy Németország legalább annyira rá van utalva Romániára, mint Magyarországra; s ezt megpróbálta kihasználni. Így azután nem volt lehetőség arra, hogy a két ország rendezze a vitás kérdéseket, a megkezdett tárgyalások elakadtak, még a határ pontos vonalában sem tudtak egymással megalkudni. Ez egyben kihatott az észak-erdélyi román, s a dél-erdélyi magyar kisebbség további kezelésére. Az ideiglenesség állapota, az ún. kölcsönösségi nemzetiségi politika⁴ kora következett, amelyet oly színesen tudott ecsetelni a propaganda és a történetírás, illetve a szépirodalom.

Tény, hogy Románia és Magyarország között nagyságrendben is, etnikai megoszlásban is amolyan egyensúlyi helyzet alakult ki. „Most már mindkét országnak volt nagyobb számú kisebbsége, de az etnikai egyensúlynak ez a bizonyos mértékben való helyrebillenése semmit sem javított a kisebbségekkel való bánásmód erkölcsi színvonalán, ellenkezőleg, olyan mélyre süllyesztette, amilyen mélyen még sosem volt” – írta Szenczei László.⁵

A magyar lakosság zöme örömmel fogadta a visszacsatolást annyi év megpróbáltatásai, sérelmei után, s türelmesen viselte az átállás megvárási kódát. A nagyobb nyertes valójában Németország volt. Hitler úgy elégítette ki a régebbi „barátot”, Magyarországot, hogy nem veszítette el az újonnan jelentkezőt, Romániát sem, biztosította magának az egész Duna–Kárpát-térséget. A döntőbírói határozat magában hordozta a dráma és a tragédia magvát. Magyarok és románok nem egymás között alakítottak ki új kapcsolatokat, hanem ismét nagyhatalmak döntései nyomán kellett újraberendezkedniük, újraalakítaniuk országukat. Mindezt a már zajló, hamarosan hatalmassá váló európai háború, az önállóságukat,

belső rendjüket, hagyományos értékeiket fenyegető – formailag baráti – agresszív nemzetiszocialista Németország hegemoniája mellett.

Az első német olasz vizsgálódás — 1940

Hosszú hónapok óta uralkodott háborús feszültség Erdélyben hiszen a bécsi döntés előtt Magyarország tervbe vette Románia megtámadását – jócskán túlbecsülve egyébként a szomszéd ország belső zavarait, s alulértékelve fegyveres erejének ütőképességét. Erdély lakosságát felbolygatta az ismétlődő román mozgósítás, a hadak vonulása. A háborút ugyan a német–olasz döntéssel sikerült elhárítani, azonban a feszültség nem múlt el. A magyar bevonulás előtt, közben s utána nagy számban menekültek el románok Észak-Erdélyből, nem csak, s talán nem is elsősorban – az akkor aránylag kevesek által tudott – katonai atrocitások miatt.

1940 szeptemberének közepén kezdett a bukaresti sajtó behatásban foglalkozni az észak-erdélyi román lakosság problémáival, sérelmeivel, különösen az atrocitásokkal, a román kormányzat pedig hamarosan a tengely diplomataihoz fordult, kérvén tőlük a drámai történések helyszíni kivizsgálását, s arra is gondoltak, hogy egy magyar–román bizottság is kivizsgálhatná a súlyos eseteket. A magyar félnek azt is értésére adták, hogy a panaszokat „az egész civilizált világ tudomására hozzák”, s megfelelő megtorlásokat alkalmaznak majd a Romániában maradt magyar kisebbséggel szemben.⁶ Erre az utóbbira a kormányfő, Antonescu tábornok utasítást is adott.⁷

Mivel a magyar fél nem vállalta, hogy a román hatóságokkal közösen vizsgálja Észak-Erdélyben a román sérelmeket, október elején Antonescu szorgalmazta Berlinben a tengely közbelépését, a problémák helyszíni tanulmányozását. Felmerült, hogy esetleg tartós misszióként működjön Erdélyben egy német–olasz ellenőrző bizottság. 1940. október 15-én közölték Berlinben, hogy vizsgálóbizottságot küldenek ki Erdélybe.

Két gróf: a német Günther Altenburg és az olasz Delfino Roggieri külügyi főtisztviselők vezették az 1940-ben létrehozott vegyes bizottságot, mely október 15. és 27. között bejárta az új magyar–román határvidéket. Gépkocsikon 3 157 kilométert „hagytak maguk mögött, részben a legrosszabb erdélyi hegyi és országutakon”. Október 31-i zárójelentésükben elmarasztalták mindkét kormányt, Bukarest fejére olvasva a magyar panaszok egy részét, Budapestnek pedig a román sérelmek válogatott anyagát, a hangsúlyt az atrocitásokra, elüldözésekre, a menekültügyre helyezve. Mindazonáltal súlyosabbnak minősítették a magyar részről elkövetett cselekményeket, hiszen nem kerülhették meg a szilágysági Ippen és Ördögkúton történt ijesztő méretű megtorlásokat,

melyeket egy honvédségi alegység követett el a szeptemberi bevonulás napjaiban, s amelyet a magyar katonai vezetés, később bíróság is kivizsgált. Az ennél kisebb sérelmeket igyekeztek azonban relativizálni. A jelentéshez csatolták a német és olasz kormányok közös ajánlását, melyben a sajtó hangjának visszafogását ajánlották mindkét ország számára, a menekültek hazatérését és kártalanítását szorgalmazták, valamint a kisebbségek jogállását rendező magyar–román egyezmény gyors megkötését.⁸

A kérdéskörrel behatóan foglalkozó Vasile Pușcaș kimutatta, hogy Bukarest különösen elégedetlen volt a jelentéssel és az ajánlással; a román külügyminiszter jegyzékben emelt kifogást a tengelyhatalmaknál, bírálva a bizottsági jelentés „kiegyensúlyozó” jellegét, hozzátéve azon véleményét, miszerint még a vizsgálat időszakában is folytatta a magyar kormány a románok „szisztematikus nemzeti megsemmisítésének tervét”.

A két kormány között nem került sor közeledésre, az érdemi tárgyalások újrafelvételére. (Bárdossy: „A románok velünk nem megegyezni, hanem inkább összeveszni akarnak.”) Szinte fölösleges hozzátenni, hogy mindkét fél ezért is a másik oldalt hibáztatta.⁹ „A magyar–román viszony elképzelhetőenül rossz – panaszkolta Bárdossy László miniszterelnök 1941. június 24-én a német követnek – a román államférfiak folyton ismétlődő revizionista kijelentései, valamint az Észak-Erdély megszerzésére beállított nyílt propaganda miatt.”¹⁰

A bukaresti kormány a magyar elnyomó politikára hivatkozva hamarosan egy új szintre emelte az erdélyi kérdés kezelését, amit külön is megalapozhatott Romániának a Szovjetunió elleni háborúban való komoly áldozatokkal járó részvételével. Ion Antonescu már 1940 végén kezdte emlegetni, majd 1941 őszétől Mihai Antonescu külügyminiszter a tengelyhatalmaknak ismételten tudomására hozta, hogy „mind a történelem szempontjából, mind pedig külpolitikánk számára” a bécsi döntést érvénytelennek tekinti, hozzátéve: egyelőre ennek még nem vállalhatja politikai és katonai konzekvenciáit. Ugyanakkor diplomáciai akcióját kombinálni gondolta a „retorziók és represszáliák” politikájával, ami ugyancsak az enyhülés ellenében kellett hasson.¹¹

A háború keleti kitörésével végképp összebonyolódott az erdélyi kérdés. Elég itt csak arra utalni, hogy a tengelyhatalmak Románia keleti területszerzésével akarták kompenzálni a bécsi döntőbíráskodás által elszenvedett veszteségét, némileg erre spekulált a magyar politika is, amely ha nem is komolyan, de mégis gondolt további kedvező határkorrekciókra Erdélyben, s elvben – igaz, csakis a lehetőséget nem kizárandó – számolt Dél-Erdély esetleges megszerzésével. Románia, s maga az államvezér, Ion Antonescu különösen nem volt hajlandó korábbi szovjet terü-

leteket (Transznisztriát) kompenzációnak tekinteni, s Észak-Erdélyről lemondani.¹² Ezt még Washingtonba is megüzente. Az egy szövetségben német alárendeltségben harcoló két állam között végig diplomáciai és propagandaháború dúlt, aminek ismeretesen a mindkét oldalon élő kisebbségek csak kárvallottai lehettek

A menekülés újabb hullámai és a második vizsgálóbizottság

Dél-Erdély magyarságát is megrázta az ún. nemzeti-legionárius állam (Vasgárda dominanciájú) kiépítésével járó mély krízis, majd az 1941 januárjában a Conducător Ion Antonescu tábornok és a kormányzó-partner legionáriusok között kirobbanó nyílt, fegyveres konfliktus. Noha a Harmadik Birodalom és Olaszország nyíltan szimpatizált a legionárius mozgalommal – másként nem is jöhetett volna létre 1940 szeptemberében a nemzeti-legionárius államforma – a kenyértörésnél Hitler egyértelműen Antonescu pártjára állt, hagyta likvidálni a Vasgárdát, beérte azzal, hogy jó sok vezetőjét kiszóktette a Német Birodalomba, ahol amolyan modern trónkövetelőkként tartotta őket tisztas őrizetben.

A Vasgárdától mindig rettegetek az erdélyi magyarok, már csak a mozgalomból sugárzó ijesztő indulatok, s páratlan idegenellenessége miatt – igaz, ez nem elsősorban a magyarok ellen irányult, csakhogy ez nem változtatott a Gárda félelmetességén. A német–olasz külön megbízottak az 1941. januári ún. vasgárdista lázadást¹³ és annak a magyarokra való kihatását így határozták meg: „Mielőtt még ezek az [1940. novemberi német–olasz] ajánlások hatni kezdtek volna, Romániában egy sorozat súlyos erőszaktételekre került sor a magyarok ellen, kommunista elemeknek a légionárius mozgalomba való beforakodása által [ez volt az egyik célszerű formula egy nemzetiszocialista mozgalom félreállításának indoklására – Sz. Z.], melynek további következménye volt, hogy 1941 februárjában, különösen a határfalvakból néhány száz magyar elmenekült Magyarországra. Ezzel odalett az utolsó esély is arra, hogy az opció lejáratá (1941. február vége) előtt kétoldalú megállapodás útján egy normalizálódás bekövetkezzen... Az ajánlások egyike sem, a vagyoni jogi szempontok sem lettek máig figyelembe véve.”

1942 februárjától ismét megugrott a mindkét irányból menekülő száma, amiben fontos szerepet kapott a besorozás, valójában az elhúzó háború, a front, s még inkább a munkaszolgálat előli menekülés. Megfigyelték, hogy mindkét oldalon immár nagyobb számban mozdultak el otthonukból a kisparasztok. Pedig ez az az időszak, amikor már mindkét kormány nyomást gyakorol a kisebbségi vezetőkre az otthon maradás, otthon kitartás politikai jelszavával.

Romániában a menekültkérdés az 1940. év háromszori terület-vesztései miatt súlyosabb volt, mint az éppen területgyarapításon át-
esett Magyarországon. A bukaresti kormány 1942 nyarán 220 ezerben
(más román adat 194 ezerben) jelölte meg az Észak-Erdélyből elmenek-
ültek számát, a menekültek sajtója – német forrás szerint – viszont 400
ezer főről beszélt. Ezen nagyszámú menekült románt és az élelmiszer-
ellátás gondjait ürügyként felhasználva rendelte el Bukarest 1942 késő ta-
vaszán – bizalmas utasítással, formailag is jogellenesen – a dél-erdélyi
magyarok gabona-, illetve lisztkészletének kényszerkiszajátítását. (A román
forrásból vett német értesülés szerint 71 vagon búzát, 94 vagon kukoricát,
27 vagon búzalisztet rekviráltak a június 20-ig terjedő időszakban.) Az
indoklás a kölcsönösségi nemzetiségi politika eszköztárába tartozott:
a magyar állam éhezheti a román falvakat, a román parasztok éhen hal-
nak, valamint menekülnek.¹⁴ „Ehhez kapcsolódott a menekültek magyar
lakásokba való kényszerbeszállásolása. Nem hiányoztak ekkor egyes
tisztviselők meggondolatlan kijelentései sem, akik ezen intézkedések cél-
jaként minden magyarnak Romániából való maradéktalan eltávolítását
jelölték meg.” Az élelmiszer-, illetve vetőmag-rekvirálás „néhány száz”
magyar paraszt menekülését váltotta ki, nem szólva itt a magyar kormány
energikus tiltakozásáról, ami egyik fő oka volt a különmeghatalmazottak
újabb bizottsága kiküldésének.

A román külügyminiszter felháborodással fogadta a német meg-
keresést, hogy járuljon hozzá a miniszteri szintű újabb bizottság felállítá-
sához, illetve kutakodásához. Antonescu marsall, államvezér pedig egye-
nesen arról beszélt: „Németország és Olaszország új változatban akarja
visszahozni az európai közösségbe a [XIX. századi típusú] nemzetközi
mandátumokat; azt hiszik, hogy a román nép kiskorú, aki várja a gyámo-
kat.” Mihai Antonescu külügyminiszter nehezen egyezett bele a tengely
kivánságának teljesítésébe, hiszen ebben egy kisebb magyar diplomáciai
győzelem veszélyét szimatolta. Az újabb német–olasz fellépés „a nagy
szövetségeseinkhez való kapcsolatokban a mi Magyarországgal szembeni
nem egyenlőségünk súlyos érzetét kelti, s a román közvélemény, ezt
tudva, úgy tekintené, mint egy valódi kiváltságot, melyet továbbra is
megkap Magyarország, dacára mindazon lojális magatartásnak és minden
hozzájárulásnak, melyet a román nép őszintén és feltételek nélkül nyúj-
tott nagy szövetségeseinek”.¹⁵

Bukarest némi alkudozás után végül is hozzájárult az új bizottság
működtetéséhez, ahhoz, hogy az egész 1940 utáni problémakomplexu-
mot elemezzék. Tévedés lenne azt hinni, hogy a magyar kormány túl so-
kat remélt volna a különmegbízottaktól. A külügyminisztérium Sztójay

Döme berlini követhez intézett július 8-i levele szerint: „A rendkívüli bizottság megjelenése Dél-Erdélyben ti. távolról sem foga azt a megnyugtató hatást kelteni, amit a tengelyhatalmak ettől várnak... a bizottságok eltávoztával minden marad a régiben. Ezért veszette el a dél-erdélyi magyarság hitét a nemzetközi kommissziókban és azok segítőképességében.”¹⁶ Román ellenkezés, magyar szkepticizmus dacára végül is úgy ítélték meg, érdemes kísérletezni a feszültség mérséklésével is.

Az enyhülésre valóban szükség volt. Diplomáciai körökben már a magyar–román háború gondolata is felmerült, sőt egy későbbre időzített fegyveres összetűzés programja is. Azt terjesztették, hogy a világháború után kerül sor a román–magyar háborúra, amit Hitler nem ellenezne. Másfelől éppen ez az az időszak, amikor mindkét országban érelődik a világháború elvesztésének érzése, és valóban mérlegelni kezdték a magyar–román feszültség csökkentésének lehetőségét is.¹⁷

Az új *Sonderbeauftragtenkommission* 1942. július 4-én Bécsben alakult meg a követi rangban lévő Hencke és a már 1940-ből ismert Roggeri gróf vezetésével, három német, valamint két olasz követségi tanácsosból és egy olasz konzulból. Munkájában részt vett a kolozsvári, valamint a brassói német–olasz tiszti vizsgálóbizottság (Offizierkommission) is. A magyar és román delegátusok, összekötő tisztek állandó kíséretet alkottak, de nem voltak tagjai a bizottságnak, a tárgyalásokon nem vehettek részt. A bizottság július elején Budapestre utazott, később Bukarestben mutatkozott be a kormánynál. Magas rangú személyekkel, kisebbségi vezetőkkel is tárgyaltak. Gyárfás Elemér, a Dél-erdélyi Magyar Népközösség vezetője – aki alapos adatgyűjtéssel rendelkezett a rekvirálásokról – meg is kapta érte a bukaresti hivatalosság rosszallását. „Az a vád, hogy mi a magas Miniszteri Bizottságot [a Sonderbeauftragtenkommissiont – Sz. Z.] a román hatóságok ellen behoztuk az országba, teljesen megalapozatlan.”¹⁸

A bizottság Észak- és Dél-Erdélyben egyaránt jelentős területeket járt be. Volt, amikor különvonaton, bár többnyire gépkocsikon utaztak. 1942. július 13. és augusztus 24. között (majd október–novemberben) Szatmártól Brassóig, Aradig, Nagybányától, Marosvásárhelytől a Székelyföldön át Nagyenyedig tettek látogatást, vizsgálták a határátkelőhelyeken is. Áttanulmányozták a két állandó tiszti bizottságnál összegyűlt panaszokat, valamint emlékiratokat, s a nagyszámú, a dél-erdélyi magyaroktól előre kivasalt nyilatkozatokat, miszerint „a román hatóságok hivatali cselekedeteivel, illetve a hivatalokkal elégedettek volnának”.¹⁹ Kérdőíveket küldtek a román és a magyar kormányoknak a panaszok tárgyában, amelyet azok megválasztak – a maguk igazát és kifogástalan politikáját

bizonygatva, a bajokért jobbára a másik kormány viselkedését tették felelőssé.

A különmegbízottak, el kell ismerni, alapos munkát végeztek, amit persze megkönnyített, hogy mindkét oldalról özönlöttek a panaszok. Feldolgoztak 519 olyan jegyzőkönyvet, amelyet a tisztí bizottságok, a magyar vagy román hatóságok készítettek, de maguk is kihallgattak még 194 román és 52 magyar menekültet. Vizsgálták a statisztikában, s „kiértékeltek számos emlékiratot”, sőt még történelmi és művészettörténeti tanulmányokban is elmélyedhettek.

A bizottság működésével kapcsolatosan tekintélyes levéltári anyag található mind a budapesti, mind pedig – az újabb publikációk utalásaiból kivehetően – a bukaresti központi levéltárakban. Nagyon értékes, számottevő, bár sajnos töredékes a német Bundesarchiv (Militärarchiv Freiburg) még ki nem aknázott állaga: Deutsch–italienische Offizier-Kommissionen zur Durchführung des Wiener Schiedspruches vom 30. 8. 1940. Ezen írásunkban, mely egy éppen ezen szerteágazó problematikával foglalkozó nagyobb szabású munka része, elsősorban ezt az anyagot hasznosítottuk, ezúttal mindössze egyetlen kérdést, a menekültügyet kiemelve.²⁰ Tettük azért, mert a menekülés százezrek életét alakította át, anyagilag még a szerencsésebbeket is tönkretéve, egyben olyan lelki megrázkódtatást okozott, mely – ha egyre halványodóan is – nemzedékek emlékezetét alakította, s kisugárzik mai közgondolkodásunkra. Az eltűnt és a mai határokon innen és túl...

Információgyűjtésben végül is a különmegbízottak sem voltak mindenhatók és mindentudók. A bécsi döntés utáni első év menekült-elűzött lélekszámait belső anyagukban éppúgy, mint nyilvánosságra szánt irataikban minimum 50 ezer, maximum 100 ezer magyarban, másfelől minimum 100 ezer, maximum 150 ezer románban adták meg. Ezt a népmozgást a német–olasz tisztí bizottságok próbálták regisztrálni, másrészt a két kormányt ostromolták megbízható adatokért, s persze az ajánlások realizálását követelték. Eredménytelenül. „Fontos leszögezni, hogy a [számokra vonatkozó] német–olasz kívánságoknak sem akkor, sem 1942 közepéig egyik oldal sem tudott, vagy nem akart eleget tenni, ami arra enged következtetni, hogy [a kormányok] a »menekültkérdés« politikai nagyságrendjének felhasználásához a maguk számára teljesen szabad kezet akartak fenntartani.”

A különmegbízottak belső anyagaikban is úgy ítélték, hogy a román kisebbség veszteségei jóval meghaladták a magyarokét. Érdekes, hogy nem gondoltak a kisebbségi összlélekszám és az elmenekülők arányának részletesebb összevetésére, ahol pedig kitűnt volna, hogy az

észak-erdélyi románság százalékosan körülbelül annyit veszített emberben a menekülések által, mint a dél-erdélyi magyarság. Igaz, az alapadatokban is megmaradt a bizonytalanság. A német–olasz különmegbízottak inkább számoltak kiindulásként 1,2–1,3 millió románnal Észak-Erdélyben, semmint hogy elfogadják az 1941. évi magyar népszámlálás 1,1 milliós hivatalos adatát. Számoltak viszont, udvariasan szólva, a háború ilyen irányú hatásával: „Rossz termés és hadigazdálkodás egyfelől, hadkötelezettségi mozgósítás másfelől, ezek voltak azok, amik a nem államalkotó népséget keményebben érintették. Így maradt hamarosan további néptömegek számára, mint a legkisebb ellenállás útja, csak a hazatérés [sic], saját hazájába [sic].”

A két kormány nézetét – persze kiegyensúlyozó módon – így látták jónak összegezni: „Mindkét kormány abban reménykedik, hogy előbb vagy utóbb ismét egész Erdély birtokába kerül. Ezért arra törekednek, hogy saját néptársaikat a bécsi döntés határvonalán túl kitartásra ösztönözzék, hogy ezáltal nagyobb mértékben biztosítsák igényeiket az adott területre. Másrészt mindkét kormány abban érdekelt, hogy a saját területen élő másik nemzethez tartozók lehetőleg gyorsan és lehetőleg minél nagyobb számban hagyják el az országot, hogy ezáltal a másik oldal igényeit hatástalanítsák. Magától értetődik, hogy egy ilyen hozzáállás mellett sohasem következhet be egy megnyugvás.”

Ezzel a törekvéssel nem teljesen vágott egybe az ekkori optánspolitika. A bécsi döntés értelmében hat hónap állt mindenki rendelkezésére, ha országot akart cserélni; természetesen az ingóságok és ingatlanok szabad értékesítését is lehetővé tették. Ezt azonban egyik kormány sem vette komolyan, a határidőt később megtoldották egy évvel, végül már nem is maradt időbeli korlátozás. 1941-ben Dél-Erdélyből – tekintélyes összegekért beszerzett optáns-papírokkal – több ezer magyar ment át Magyarországra, csakhogy még ingó vagyonukat sem vitték magukkal. Így azután a német–olasz bizottság megállapíthatta, hogy az ilyen, a nagy tömeghez képest végül is kedvező kivételek „nem tekinthetők a döntőbíráskodás alapján álló szabályozott opciós kivándorlásnak”. Jól látták, hogy egy normálisan végrehajtott, kizárólag az egyén elhatározására épülő kivándorláspolitikát az adott körülmények között nem lehetséges. Az ügy napirenden tartása a két állam feszült viszonya mellett erősítette a kisebbségek jobbizonytalanságát, szinte sugallta a másik nemzetiség elleni túlkapásokat. „A szabályozott opciós eljárás tudatos elvetése a fő oka a nagyarányú és tartós ún. »menekültmozgalomnak«, ami viszont egy nagyon súlyos egymás elleni propagandaérv lett a szerződő felek közötti harcban.”

Számításod „a két idegen népcsoport” nagyságáról

A különmegbízottak a történelmi visszatekintésben az erdélyi románság 1910 és 1930 közötti gyarapodását 260 ezer főben, 1939-ig egyenesen 555 ezer főben határozták meg. Számításaikban jól megragadható egy politikailag motivált kettősség. Miközben alapos kritikában részesítik a magyar és román jegyzékekben szereplő menekültszámokat, s igyekeznek realisabb nagyságrendeket kiszámítani, visszatérően használják a megbírált – és elvetett – adatokat a pillanatnyi össznépeség meghatározásánál. Egyszerűsítette a dolgukat, hogy az 1941. évi magyar és román népszámlálásokat „még nem tették közzé hivatalosan”, így a változásokat saját belátásuk szerint számszerűsíthették.

Az észak-erdélyi románság az 1939. évi román hivatalos 1,3 millióról az ugyancsak román hivatalos 222 ezer (1942 tavaszán 300 ezernek is, a nemhivatalos menekültszervezetek által egyenesen 400 ezernek mondott) menekült távozása miatt megfogyatkozott: „ma a Magyarországhoz visszacsatolt területen 1 093 ezer népi román található”. Nem fölösleges megjegyezni, hogy a magyar népszámlálás 1941 elején 1 069 ezer „román anyanyelvűt”, s 1 029 ezer „román nemzetiségűt” mutatott ki Észak-Erdélyben, mint ahogy van olyan román statisztikai adat is 1942-ből, amely 1 171 ezerre teszi a románok számát – igaz, a magyarokét ez mindössze 912 ezernek mondja. A német–olasz becslés a románokról egyáltalán nem tűnik képtelennek.

Dél-Erdély magyarsága az elfogadott német–román adat szerint 1939-ben 462 ezer fő volt. (Van olyan román adat, mely szerint 1940 végén 538 ezer az ottani magyarok száma, bár az 1941. évi népszámlálás 363 ezer lelket írt össze.) Nem fogadták el, hogy 160 ezer magyar menekült volna el, hisz akkor már csak 300 ezer maradt volna hátra, míg a Magyar Népközösség vezetői 400 ezer magyarról beszéltek.²¹ „Más összehasonlító adatok bevonásából következően, a magyar népcsoportvezetés számításainak kell elsőbbséget adni” – írták. A hivatalos magyar számadatoktól eltérően, a bizottság az észak-erdélyi románok lélekszám-arányát 45%-ban, a dél-erdélyi magyarokét pedig, a román statisztika 10,9%-ával szemben, 14%-ban állapította meg. Menekültügyekben valamelyest jobban hittek Bukarestnek, mint Budapestnek, de mindkét fél állításait és adatait igen eltúloztak tartották.

Hogy mennyiben vágott a két szűkebb nemzeti közösség húsába a menekülés-elvándorlás, azzal nem kellett részletesebben foglalkozni a különmegbízottaknak. Tény azonban annak érzékelése részükről, hogy más és más szempontból jelentett csapást a magyarokra és románokra.

„Egyes foglalkozáscsoportok az elvándorlás révén közel állnak az eltűnéshez. Így például a legtöbb értelmiségi foglalkozás az észak-erdélyi román népcsoportnál. Az egész férfi fiatalság elvándorlásával teljes falvak továbbélése vált kérdésessé, különös tekintettel a katonaszökevények örökösödési jogára. A kiutasítások és elvándorlások miatt a tartósan szétvált családok számarányát ugyancsak lehetetlen áttekinteni.”²² Míg a románoknál magas volt a tisztviselő és munkás menekültek aránya, a parasztké már csak 10% körül járt. A Délről menekülő magyaroknál ugyan a munkások adják a többséget, de 10% az önálló iparos, s 20% a parasztember, elég sok a szabadfoglalkozású.

Azt már be sem írták jelentésükbe, hogy noha az 1942. év második felében a két kisebbségre nehezedő nyomásban „bizonyos enyhülés következett be, amit pihenőszünetnek kell felfogni”, s a bizottságok által meghallgatott románokat vagy magyarokat szereplésükért nagyobb hatósági sérelmek, bántalmazások nem érték, „azok, akik magukat kisebbségük vezéreinek tartják, mindkét oldalon egybehangzóan és világosan kifejezik azon nézetüket, miszerint a helyzet tartós javulását már nem tartják lehetségesnek, s az egyedüli megoldást az áttelepítésben látják”.²³

Hogy a „tervszerűtlen vándormozgalom” révén keletkezett anyagi károkról objektív, azonos alapú adatfelvétel hiányában nem nyilatkozhattak, az végül is természetes. Mint ahogy realitással bíró megoldást sem tudtak ajánlani. Nem mulasztottak el viszont jóslni: „A románok népi életerejét ez idő szerint szakmai körök 70%-kal magasabbra értékelik, mint a magyarokét. Ebből következik, hogy a kisebbségek mesterséges csökkentésének megszüntetése, különösen az elvándorlás megszünte után a romániai magyar kisebbség kilátásait sokkal rosszabbnak kell megítélni, mint a románokét Észak-Erdélyben.” Az a kérdés megválaszolatlan maradt, miért éppen 70%-kal nagyobb, s mi is valójában az a jövőt alakítani hivatott sajátos „népi életerő”, amelyről „szakkörök ez idő szerint” nyilatkoztak.

A jóslásnál prózaibb, a történeti valósághoz inkább igazodó bizottsági konklúzió tükrözte a láncreakciószerű folyamat végzetes, valóban tragikusan öngerjesztő jellegét: „A magyar kormánynek az a benyomása kellett támadjon, hogy román részről a magyar kisebbség permanens csökkentését kívánják és gyakorolják.” Másrészről viszont „a román kormánynek az a benyomása kellett támadjon, hogy magyar részről a román népcsoport eddigi megtizedelésével nem hagynak fel, hanem a magyaroknál fennáll a szándék a földhöz kötött román népességhez való hozzányúlásra is”.²⁴

Jó fél évszázad távlatából visszanezve immár csak szaktudományos részletkérdés, vajon mennyire indokoltan hajlott a különmeghatalmazottak bizottságának keze a románok felé a fenti vagy egyéb megállapításaiban. Jellemző, hogy a fentiekhez hasonló következtetések, az egész anyag 1943. márciusi átnyújtása után a magyar kormány sértődött hangú válaszában bizonygatta tovább a maga igazát,²⁵ a román miniszterelnök-helyettes pedig – noha Berlin igencsak vigyázott, hogy ne tegyen olyan gesztusokat, amelyek az akkori román állam kényes belső egyensúlyát megzavarnák – nem mulasztotta el némileg patetikusan a németeknek, olaszoknak Eden angol külügyminisztert (!) idézni, aki szerint Nagy-Britannia nem ismeri el a bécsi döntést, s Románia Nyugaton is támogatást keres erdélyi törekvéseihez.²⁶ Tette mindezt Mihai Antonescu abban a hitben, hogy a tengelyhatalmak Romániával szemben Magyarországot favorizálják, ami pedig ez idő tájt már nem volt igaz. Berlin Horthyt is, Kállay miniszterelnököt is komoly gyanakvással figyelte. Budapesti nagykövetének még azt is megtiltotta, hogy a magyar miniszterelnökkel szóba álljon. Ezt pedig Bukarestben is csak az igen nagyfokú keserőség miatt lehetett nem tudomásul venni, ha nem éppen diplomáciai taktikázásból hangzottak el a fentiek...

Az 1940 utáni erdélyi viszonyok német–olasz monitorizálása, a tisztii bizottságok működése, különösen pedig az Altenburg–Roggieri-, illetve a Hencke–Roggieri-féle különmeghatalmazottak bizottságának vizsgálati anyaga, a tengelyhatalmak ajánlásai nem vittek közelebb a nemzetiségi kérdés megoldásához – igaz, maguk sem fűztek munkájukhoz ilyen reményt. Inkább az következtet be, amit a korábbi magyar miniszterelnök, Bárdossy László jósolt: a bizottságok járkálása nyugtalanságot kelt, esetleg sérelmi propagandájának fokozására ösztönzi a „másik oldalt”. Továbbá az, amit a román kormány előre kifogásolt: e bizottságok helyszíni vizsgálódása az ország szuverenitásának korlátozását is sugallja.

Egy román diplomata 1942 végén, a Hencke–Roggieri-bizottság jelentésének véglegesítése idején tárgyalt Berlinben a két aláíróval. Elmondták neki, hogy eredeti céljuk „egy tartós kibontakozás” elősegítése volna. „Mi – mondták Hencke és Roggieri – megállapítottuk a beteg diagnózisát, kormányaink pedig felírják a receptet, sajnos lehetséges, hogy a gyógyszer nem lesz a beteg szájaíze szerint való.”²⁷

Teljesen azonban mégsem volt hatástalan a kisebbségekre a monitorizáló bizottságok működése, a német–olasz ajánlások kidolgozása. Az átmeneti békét célzó ajánlások ugyan nem valósultak meg, mégis a presszió, a bizottságok jelenléte taktikázásra kényszerítette mindkét

kormányt, visszafogott valamit az érhető, de agyonmanipulált, naponta szított ellenséges indulatokból. (Az elrekvirált gabonából értékes részt, körülbelül a felét, visszaadtak a román hatóságok, a magyar kormány is tett szerény lépéseket azon román falvak élmezésének javítására, melyek ebben az évben nyomorogtak.) A kutatások mai szintjén viszont nem tudjuk megmondani, hogy a nemzetiségek kezelésében megmutató szerény javulások mennyire tudhatók be egy másik oknak; annak az új törekvésnek, mely mindkét ország kormánykörei felelősebb férfiainál 1942-től megmutatkozott: a német kényszer szövetségi rendszer Nyugat felé történő elhagyásának kísérlete.

A különmeghatalmazottak munkája alapján született, önmagukban véve racionális elemzések, illetve ajánlások²⁸ nem tudták megragadni a két ország eltérő struktúrájából, a jobboldalian „modernebb”, de Dél-Erdélyben állagörző román, s az Északon éppen újraberendezkedéssel foglalkozó konzervatívabb magyar rezsimiek közötti különbségekből adódó más és más elnyomásformákat, s inkább csak formális összehasonlításra törekedtek. De ha nem is lehetett kielégítő a helyszíni működésük, s elmaradt az érdemi eredmény, az ajánlások elősegítették a kiugrási célú kapcsolatfelvételt a két ország között. Éppen ezekre hivatkozva lehetett könnyebben leutaztatni 1943-ban Bánffy Miklóst Bukarestbe, hogy mind a kormányzattal, mindpedig az ellenzék vezérével – Iuliu Maniuval – felvegye a megbeszélések fonalát Előrelépni azonban ezen a területen sem sikerült.

Végül is átok ült Európa ezen régióján is.

Jegyzetek

1. A második bécsi döntéssel és az utána következő korszakkal alaposan elsőként Csatári Dániel: Forgószélben. Magyar–román viszony 1940–1945. Budapest, 1968. foglalkozott. A hatalmas forrásanyagot megmozgató szerző kitért a német–olasz vizsgálóbizottságok működésére is. Ugyancsak alaputatásokra épült Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. Budapest, 1967. c. munkája. Ezek mellett sokáig nélkülözhetetlen mű volt: Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941. Budapest, 1965. Újabb átfogó munka: Fülöp Mihály–Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században. Budapest, 1998. A román történetírás sokáig nem foglalkozott a túl kényesnek számító korszakkal. Az 1970-es évektől jelentek meg szakmai anyagon nyugvó román művek, így Simion, Aurica: Dictatul de la Vienna. București, 1972., 1996², vagy tisztán propagandisztikus munkák, így Teroarea horthystofascistă în nord-vestul României. Coord. Fătu Mihai, Mușat Mircea. București, 1985. Újabb, forrásokra épülő munka Grad, Cornel: Al doilea arbitraj de la Viena. Iași, 1998. A teljes irodalom és sok új forrás felhasználásával készült megbízható, új feldolgozás L. Balogh Béni: A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi

döntés. Csikszereda, 2002, amelyben a kérdéskör historiográfiája is megtalálható. Témánk szempontjából különösen adatgazdag munka Bancoş, Dorel: *Social și național în politica guvernului Ion Antonescu*. Bucureşti, 2000.

2. Az 1920 óta 296 ezer négyzetkilométer nagyságú, 20 millió lakosú ország területéből 34%-ot csatoltak el mindössze bő két hónap leforgása alatt. O istorie a românilor. Studii critice. Coord. Stephen Fischer-Galați, Dinu C. Giurescu, Ioan-Aurel Pop. Cluj-Napoca, 1998. 258.

3. Grad: i. m. 126–138. Puşcaş, Vasile: *Transilvania și aranjamentele europene (1940–1944)*. 1995. XLVI. Külön is fontos volt, hogy az ellenzéki, a nagy történelmi pártok vezetéi mereven szemben álltak a bécsi döntéssel.

Antonescu államvezér november 14–16. között Rómában tett látogatása során Mussolinét tájékoztatta Erdély-politikájáról, majd 21. és 24. között Berlinben rendkívül hosszadalmasan kifejtette Hitlernek és Ribbentropnak, hogy nem ismeri el tartós rendezésnek a bécsi döntést: „Amikor eljön az ideje, vissza fogja követelni mindazon jussát, amit a magáénak tart.” Erre az volt a hitleri válasz: „A történelem Románia számára sem ér véget 1940-ben.” A tárgyalások Antonescu-féle minisztertanácsi előadása nem nagyon különbözik a diplomáciai iratokban kiadottaktól, azonban részletes, s főleg jól tükrözi az olasz és német vezetők bizalmas megnyilatkozásainak román értelmezését. A minisztertanács 1940 végi üléseinek gyorsírásos jegyzőkönyveit ld. *Stenogrammele sedintelor consiliului de ministri. Guvernarea Ion Antonescu*. Vol. I. (septembrie–decembrie 1940) Ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Aurelian Teodorescu, Bogdan Florin Popovici Bucureşti, 1997. 477–481., 494–495. ill. 547–551. Vö. DGFP Series D. XII. 614. sz. irat, illetve XIII. 870–876.

4. Ennek részletes bemutatását ld. Csatári: i. m. 118–147. Teleki gróf egyéni politikai gondolkodásáról Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 1995. A revíziós gondolkodás szakzerű változatát ld. Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest, [1989] 164–264.

5. Szenczei László: *A magyar–román kérdés*. Budapest, 1946. 3. A népesedési viszonyokra ld. Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelen kori Erdély népesedéstörténetéből*. Budapest, 1998.

6. Puşcaş, Vasile: *Transilvania și aranjamentele europene (1940–1944)*. Cluj-Napoca, 1995. XXVIII. A nagy hozzáértéssel megírt munka bemutatja Bukarest ekkori Erdély-politikáját a nagyhatalmi erőterben. A magyar politika megítélésében – talán mert azt csak a román anyagból rekonstruálta – megmarad egy kevésbé differenciált állásponton. Antonescu Észak-Erdélyre (időnként annak egy részére) vonatkozó igényére ld. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. V. köt. Sajtó alá rendezte Juhász Gyula és Fejes Judit. Budapest, 1985. 1160–1161., illetve *Documents on German Foreign Policy*. Series D. Vol. XII. London, 1962. 614. sz. irat és Simion: i. m. 393.

7. A retorziós lépések politikája ellen a sajtóban bátran szót emelt a nagy tekintélyű történész-politikus, Nicolae Iorga. 1940. szeptember 24-i cikkét idézi Teroarea... 84.

8. A jelentést és az ajánlást kivonatosan közli Puşcaş: i. m. 3–16. Elemzését lásd Csatári: i. m.

9. A magyar kormány azt különösen ellenezte, hogy a vizsgálóbizottságot állandósítsák: „Már pusztá létezése állandó feljelentéseket és denunciaciókat provokálna” – üzenték Berlinbe 1940. november 5-én. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Sajtó alá rendezte Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lőránt, Juhász Gyula. Budapest, 1968. 547. Ezentúl mindkét fél a különmegbízottak valamelyikét, a románok például

Roggierit tartották elfogultnak, magyar részről is akartak visszahívni német tagot. Ld. Országos Levéltár (OL) K64 1941. 27. tétel, 599.

10. DIMK V. köt. 872. sz. irat, 1219.

11. Puşcaş: i. m. LVL és LVIII–LX.

12. Puşcaş: i. m. LV. és LVII.; O istorie a românilor. 272.; Constantiniu, Florin-O istorie sinceră a poporului român. Bucureşti, 1997. 403–406.

13. Az 1941. évi vasgárdista lázadásra kiváló elemzés és forrásfeltárás: Traşcă Ottmar–Stan, Ana-Maria: Rebeliunea legionară în documente străine. Bucureşti, 2000.

14. Az észak-erdélyi helyzet leírását adja Csatári: i. m. Személyes emlékekkel Bethlen Béla: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam. Budapest, 1989. 97-99. Alapkutatásokra épülő új áttekintés Benkő Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben. Pro Minoritate, 2000/ősz, 7–41. Az észak-erdélyi önreflexió, illetve a történetírás szemléletére ld. Egly Gábor: Az Erdélyi Párt ideológiája és az erdélyiség. A Hét, 2005. december 8. 12–15.

15. Puşcaş: i. m. LXII–LXIII.

16. OL Külügyminisztérium lt. K64. 1942. 27. t. 263. – A romániai magyar kisebbség új élethelyzetére ld. L. Balogh Béni: A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete (1940–1944). In: Korrajz 2003. A XX. Század Intézet évkönyve. Budapest, 2004. 39–53. A két fél-Erdély viszonyainak összehasonítására esszészerű kísérlet Beke György: Erdély tilalmas négy esztendeje. Valóság 1997. 4. sz. 85–98.

17. Csatári: i. m. 231–239., A Wilhelmstrasse... 671–672.

18. Gyárfás október 26-i feljegyzése. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, RW 50/201.

19. Uo. RW 50/211–253. A hasonló magyar törekvésekre Csatári: i. m. 126–127.

20. Bevölkerungsaustausch, valamint Grundtendenzen in der Bevölkerungfrage. Gépelt összeállítás. A további idézetek is ebből az anyagból származnak. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg. RW 50/124.

21. Vö. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között. Regio, 1999/3–4. 243–265.

22. Grundtendenzen... i. h.

23. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg. 1942. szeptember 29-i helyzetjelentés. RW 50/42.

24. Grundtendenzen... i. h.

25. OL K64 1943. 27. t., illetve Csatári: i. m. 130–131.

26. Puşcaş: i. m. LXXXIII.

27. Idézi Puşcaş: i. m. LXXIV.

28. A jelentést ld. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg RW 50/89, illetve Puşcaş: i. m. 29–126., elemzése Csatári: i. m. 128–132.